

УДК 930.85:94(=162.3:477.82)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.31.07>

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ: ФАКТОР ВОЛИНСЬКИХ ЧЕХІВ

Шульга Світлана,

доктор історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0003-3910-8169

Культурна спадщина народів є неоціненним джерелом наукових досліджень і слугує основою збереження ідентичності етносу, мови, його традицій, звичаїв, культурних характеристик в умовах сучасних глобалізаційних процесів. Проблема збереження культурної спадщини набуває більшої значимості в порубіжних регіонах, які є локальними зонами зіткнення культур. Волинь є таким фронтірним регіоном, де проживають представники кількох східноєвропейських народів, а отже, завданням статті є з'ясування способів їхньої взаємодії та відображення такої взаємодії через об'єкти матеріальної та нематеріальної спадщини. У статті зроблено спробу дослідити й характеризувати об'єкти культурної спадщини чеської громади на Волині. У дослідженні представлено зразки матеріальної та нематеріальної культурної спадщини чеського етносу, група якого оселялася на Волині від середини XIX ст. Визначено основні типи матеріальної та нематеріальної культурної спадщини чеської етнічної групи. Об'єктами нематеріальної культури визначено чеську мову у варіанті середини XIX ст., звичаї відзначення народних свят, національну кухню, національну музичну традицію, що в чеських родинах зберігається і до сьогодні. Серед групи матеріальної культури виділено споруди релігійного призначення, житлові та промислові об'єкти. Зазначено особливі характерні риси житлових будинків чехів, побудовані із традиційними декоративними елементами чеської архітектури. Будинки мали форму прямокутника з орієнтацією до центральної дороги в селі, поділялися на житлову та господарську частини. Споруди релігійного призначення (костели, молитовні будинки) зводилися за європейськими архітектурними традиціями. Наголошено на збереженні волинськими чехами-реемігрантами в сучасній Чеській Республіці традицій волинського порубіжного регіону. Визначено волинське порубіжжя як регіон співпраці та взаємодії етнічних культур і необхідність збереження об'єктів культурної спадщини чеського, польського й українського народів.

Ключові слова: матеріальна та нематеріальна культурна спадщина, Волинь, волинські чехи, ідентичність.

Shulga Svitlana. Cultural heritage of the East-European borderland: factor of the Volyn Czechs

A nation's cultural heritage is an invaluable source of scientific research and serves as the basis for preserving an ethnic group's identity, language, traditions, customs, and cultural characteristics in modern globalization processes. Preserving cultural heritage becomes even more important in border regions, which are local zones of cultural interactions. Volyn is a frontier region where representatives of several Eastern European peoples live. Therefore, the goal of the article is to elucidate the ways of their interaction through objects of tangible and intangible heritage. The article attempts to investigate and characterize the objects of the cultural heritage of the Czech community in Volyn. The study presents examples of the tangible and intangible cultural heritage of the Czech ethnic group, which settled in Volyn in the middle of the 19th century. The main types of tangible and intangible cultural heritage of the Czech ethnic group are defined. The objects of intangible culture include the Czech language in the version of the middle of the 19th century, customs of celebration of national holidays, national cuisine, and national musical tradition, which are preserved in Czech families to this day. The material culture heritage includes religious buildings and residential and industrial objects. Special characteristic features of Czech houses built with traditional decorative elements of Czech architecture are described. The houses were built in the shape of a rectangle oriented towards the central road of the village and were divided into residential and practical parts. Religious buildings (churches, houses of prayer) were erected according to European architectural traditions. Emphasis is placed on the elements of preserving the traditions of the Volyn border region by Volyn Czech re-migrants in the modern Czech Republic. The Volyn borderland is defined as a region of cooperation and interaction of various ethnic cultures. The author substantiates the need to preserve objects of the cultural heritage of the Czech, Polish, and Ukrainian peoples.

Key words: tangible and intangible cultural heritage, Volyn, Volyn Czechs, identity.

Вивчення культурної спадщини, її збереження в порубіжному регіоні, яким є Волинь, актуальне в сучасних наукових і краєзнавчих дослідженнях. Питання має культурологічну складову, стосується проблемного поля історичної та соціальної пам'яті, етнології, політики пам'яті тощо. Історики (Л. Стрільчук, О. Каліщук, Ю. Крамар, С. Троян, Ю. Шевчук, С. Шульга) розглядають згадану проблему переважно через призму етносоціальної історії, політики пам'яті, що її реалізували державні режими на

теренах Волині впродовж XIX–XXI ст., культурологи й етнологи – з позиції етнокультурних відмінностей. Американський культуролог Леслі Уайт у праці «Еволюція культури» (Leslie White, *The Evolution of Culture*. London, 1959) роздумував над проблемою взаємозв'язку між технологіями, екологією та культурою в розвитку цивілізацій, зокрема вважав, що зміни в культурі відбуваються і внаслідок контактів з іншими культурами. Інші – Альфред Луїс Кребер (Kroeber, Alfred Louis, 1876–1960, США), Джеймс Керн Фейблман (Feibleman, James Kern, 1904–1987, США) – вважали, що «культурна специфіка того чи іншого народу виявляється суголосно в матеріальних об'єктах, фольклорі, танцях, виставах, орнаментіці, культурі повсякденності тощо» [13]. У контексті згаданих досліджень актуальним, на нашу думку, є дослідження культурної спадщини саме на порубіжжі, де поєднуються / нав'язуються / взаємодіють культури різних етносів у різні історичні періоди.

Історико-культурна спадщина, репрезентуючи цінності представників різних етносів, що проживали на території України, та українців, відтворює багатовікову їхню історію та водночас надає кожному / кожній відчуття приналежності до національної спільноти. Звернемося до понятійної частини дослідження. Поняття культурної спадщини визначено Законом України [8] як «сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини» (стаття 1). Об'єктами матеріальної культурної спадщини, таким чином, виступають, зокрема, історичні споруди, залишки захоронень, що мають цінність з етнічного, культурного, мистецького, історичного погляду (статті 2, 3). Об'єктами нематеріальної культурної спадщини є народні традиції, звичаї, свята, обряди, народна виконавська майстерність (музична, пісенна, танцювальна, театральна). До нематеріальної культурної спадщини належить і мова, оскільки вона визначає етнічну приналежність того чи іншого носія культури.

У дискурсі згаданих питань перебуває і дефініція культурної спадщини (матеріальної та нематеріальної) тих етнічних груп, що в певні періоди історії взаємодіяли на східноєвропейському, зокрема волинському, порубіжжі, формуючи цей історичний простір з особливими етнічними характеристиками й залишаючи тут пам'ятки, спогади тощо. Вивчення таких об'єктів нематеріальної та матеріальної культури є складовою культурної спадщини України в усіх її проявах, зокрема етнічних. Однією з таких етнічних груп поряд із поляками, євреями, німцями, українцями, що опинилися сусідами у волинському регіоні, були етнічна група чехів.

Етнічна група чехів сформувалася внаслідок імміграції чеського населення на терени Волинської губернії у 60–70-х рр. XIX ст. (докладно див.: Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до рееміграції. *Češi v Západní Volyni od osídlení k reemigraci* [Текст] : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 464 с.). Оселення на території Волинської губернії, купівля землі й облаштування обійсть, надання чехам російським урядом низки пільг, поліконфесійний простір волинського регіону викликали неоднозначну реакцію місцевих мешканців, українців, поляків, росіян, євреїв, власне і самих чехів. Це спонукало їх до пошуку способів і засобів комунікації з «іншими», порозуміння / протистояння в господарському та культурному житті.

Процеси міжетнічного спілкування / протистояння супроводжувалися пошуками засобів етнічної самоідентифікації етнічних груп в поліетнічному волинському соціумі другої половини XIX – середини XX ст. Усвідомлення волинськими чехами своєї окремішності відбувалося шляхом зіставлення себе з «іншими», відокремлення «себе» від «чужого», зокрема презентації себе як чеха за допомогою насамперед мовних характеристик. Збереження чеською громадою рідної мови в етносоціокультурній системі волинського краю поклато початок формуванню їхньої культурної спадщини, їхнього етнічного простору.

Під час оселення мовна проблема для чехів була важливою, адже багатомовність Волині на початках імміграції викликала непорозуміння з місцевими мешканцями та владою. Колоністи в переважній більшості були письменними, серед іммігрантів були священники, вчителі, тому однією з перших проблем, яку вирішували вони, було питання навчання дітей. Його облаштовували на початку в найбільш пристосованій будівлі або приватній оселі, пізніше зводили школу або «народний дім», де і відбувалося навчання. Чеські школи засновувалися як чеськомовні з учителями-чехами. Протягом десяти років після набуття чинності постанови уряду «Про оселення чехів на Волині» (1870) [18, с. 52] в Острозькому, Дубенському, Ровенському, Луцькому і Володимирському повітах губернії було відкрито 18 чеських шкіл, у яких навчалася 753 дитини [16, арк. 220]. У 70-х рр. XIX ст. посилена русифікація призвела до витіснення чеської мови як мови навчання та зміни її статусу на окремий предмет, а 28 шкіл, які функціонували на Волині у 80-х рр., підпорядковувалися міністерству народної освіти [16, с. 56]. Чехи намагалися протистояти русифікаційним заходам російського уряду та пропонували оплачувати роботу вчителя, забезпечувати опалення школи тощо, проте спостерігалася поступова втрата рідної мови. Чеські часописи (*Rusky Čech*, *Čechoslovan*) [20, с. 484–519] є джерелом, яке засвідчує згадані

процеси, часописи зберігаються в українських архівах та Національному архіві Чеської республіки в Празі [21, К. 104, inv. č. 378], на нашу думку, є також і спадщиною українського та чеського народів, оскільки відображають історичні процеси в Україні та засвідчують участь в них чеської громади.

У міжвоєнний період, коли територія Західної Волині увійшла до складу Речі Посполитої, її освітня політика щодо національних груп мала асиміляційний характер [14, с. 62]. У таких умовах чеська громада почала формувати мережу чеських приватних шкіл, які працювали під керівництвом та за фінансування культурно-освітнього товариства «Чеська Матиця Шкільна» (ЧМШ). У статуті, затвердженому й зареєстрованому 4 жовтня 1923 р., що зберігається в Національному архіві Чеської Республіки [21, К. 104, inv. č. 378.], зазначалося, що товариство «має на меті підтримку освіти серед чеського населення у Волинському воєводстві. Стоїть поза усякими організаціями. Єдиним його завданням є розвій чеського шкільництва і освіти з виключенням усякої політичної діяльності» [5, арк. 80–81]. Напрямами освітньої діяльності ЧМШ були: заснування й утримання початкових, середніх і вищих навчальних закладів; освітніх курсів для дорослих; видання підручників чеською мовою; організація бібліотек і громадських читалень; утримання інтернатів; купівля підручників; за потреби – придбання приміщень для школи. У 1929 р. ЧМШ утримувала 11 шкіл у Дубенському, Рівненському, Луцькому, Здолбунівському повітах [5, арк. 80]. У січні 1929 р. почала діяти чеська школа в м. Луцьку. У перший рік роботи тут навчалося 15 учнів 1–3-х класів, 1933 р. у школі функціонувало вже шість класів, а з 1934 р. – повна семирічна школа. Тоді в ній здобували знання 132 учні, останнього довоєнного навчального року 1938/1939 її закінчила найбільша кількість випускників – 134 [6, с. 8].

Чеська школа в умовах асиміляційного тиску й обмежень стала осередком збереження національної ідентичності, мови, культури чеського народу, його традицій та звичаїв. Під керівництвом ЧМШ громада чехів організовувала культурні осередки (аматорські драматичні театри, хори, духові і струнні оркестри), у такій спосіб утверджуючи музичні та театральні традиції чеського народу.

Нині традиції збереження чеської мови підтримує товариство «Волинська Матиця», що діє в Луцьку. У товаристві функціонують курси чеської мови, члени товариства проходять навчання на курсах чеської мови в Чехії. Щороку товариство «Волинська Матиця» бере участь у крайнських (краяни – чехи за межами Чехії) фестивалях у Празі, де демонструє пісенні, мовні, побутові традиції волинських чехів.

Отже, збереження мови як національної нематеріальної культурної спадщини волинських чехів стало для громади основою їхньої ідентифікації. Для етнокультурної взаємодії українців та чехів на Волині характерним був процес етнокультурної інтеграції, що означає взаємопроникнення елементів культур різних етносів завдяки їх базовій (за походженням – слов'яни) схожості. Проявами таких процесів можемо вважати мовні запозичення, які вживаються в побутовому спілкуванні волинських чехів, що реемігрували до Чехії 1947 р., і запозичення із чеської мови в українському мовному середовищі мешканців колишніх чеських колоній. У спогадах чехів-реемігрантів та українців з Купичева читаємо: «Дома говорили бабичка з дедечком по-чеськи, з нами – мішаною чесько-польською мовою»; «Ми усі говорили чеською мовою, чехи – українською...» [22, с. 60, 65, 77]. У сучасній Чехії «волянські» (т. т. волинські чехи – самоназва) до сьогодні користуються в побуті українськими словами та назвами (boršt, golubce, pirošky, nalesniky, vědýrko, butli, patelna, horilka, pívniček, bat'ko). В українському селі можемо чути: бухтічки (пиріжки), бунда (верхній одяг), клук (хлопець) тощо. Власне позначення себе, чеха, через топонім «волинський» антропонімом «воляняк» також свідчить про історичну пам'ять чехів про малу батьківщину. Отже, спостерігаємо поєднання українського топоніма та чеського етноніма, використання в побутовому спілкуванні запозичених мовних форм і слів обох етносів.

До нематеріальної спадщини відносимо і традиції, звичаї, пісні, свята, їх зберігає кожна чеська родина сучасної Волині: день просвітників Кирила та Мефодія (5 липня), день страти Яна Гуса (6 липня), День чеської державності (28 жовтня), народні та релігійні свята: Святого Микулаша (день святого Миколая), Ваноче (Різдво), завершення різдвяних світ – Три короля та ін.

На Волині зберігаються і об'єкти матеріальної культури, які свідчать про присутність чеської етнічної групи на східноєвропейському порубіжжі. До таких об'єктів можемо віднести збережені донині колишні молитовні будинки чехів-протестантів і римо-католицькі костели, житлові будинки, промислові об'єкти, поховальні пам'ятники, меморіальні дошки тощо. Об'єкти перебувають у різному стані збереженості й потребують відновлення.

Під час оселення важливою складовою життєдіяльності колоністів був релігійний чинник, який набув особливого значення з огляду на політику російської православної церкви: підданого імперії визнавали повноправним лише тоді, коли він був православним. Серед чехів-колоністів були католики та протестанти, іммігрували і два католицькі священники братської гуситської церкви Грдлічка і Саска.

Навернення чехів на православ'я, викликане переважно економічною ситуацією в регіоні, набувало масового характеру в 90-х рр. XIX ст. [19, с. 73–79].

Сьогодні на Волині збереглися будівлі храмів, зведених чехами переважно власним коштом, вони є культурною спадщиною чеського й українського народів. У селі Купичів у 1907–1910 рр. коштом громади чехи звели римо-католицький костел, а в 1933–1938 рр. свій дім молитви побудували купичівські чехи-євангелісти. Після реєміграції чехів у Купичеві залишилося кілька чеських родин, а храми передано православним парафіям. Обидва храми нині приведені в належний стан і функціонують як православні [12]. У с. Боратин поблизу Луцька (до 1947 р. – Боратин-Чеський) 1907 р. було зведено євангелістко-реформаторський молитовний будинок, після 1947 р. приміщення було націоналізовано, там функціонувала сільська рада, школа, нині це православний Храм Воздвиження Хреста Господнього. Храм відвідують нащадки волинських чехів, які приїзять на Волинь [23, с. 347–348]. У селищі Квасилів (нині – Рівненська громада) 1895 р. за допомогою чехів зведена діюча донині православна церква [10]. У Східній Волині, у селі Крошня (раніше – Крошня Чеська, нині – район Житомира) 1908 р. освячено побудований чехами римо-католицький костел Св. Вацлава. Після реєміграції чехів будівлю націоналізовано, у костелі розташовано бібліотеку, пізніше – господарські заклади. 2008 р. костел Св. Вацлава передано католицькій громаді Житомира [7].

1921 р. західна частина Волині ввійшла до складу Речі Посполитої, тоді у воєводстві проживало 64 % усього чеського населення країни. Економічний розвиток поселень чехів відзначився розквітом. У 20–30-х рр. поселення зосереджувалися в центральних і південно-східних повітах, набувають вигляду радше маленьких містечок аніж сіл: рівні широкі вулиці, вимощені бруківкою тротуари, обійстя охайні й обгороджені [18, с. 68–69]. Ще з початку століття в чеських колоніях будівництво велося швидкими темпами: із цегли будували не тільки житлові будинки та господарські споруди, але й громадські будови – школи, «народні доми», «соколовні», танцювальні зали тощо. Частина з них до наших днів збереглися, ми відносимо ці будівлі до об'єктів матеріальної спадщини.

До прикладу, 1938 р. в Сенкевичівці із 65 цегляних будинків міського зовнішнього вигляду половина належала чеським господарям. Працювала також чеська акціонерна парова цегельна, яка забезпечувала будівельними матеріалами не тільки своє містечко, але й округу [24, с. 40]. Донині в Сенкевичівці й інших колишніх чеських колоніях збереглися будинки, що зводилися чехами [15]. Їхній зовнішній вигляд легко впізнаваний, оскільки має характерні риси. Будинки розташовувалися вздовж дороги на незатиснених ділянках вільної конфігурації (т. зв. рядова забудова), на відміну від українських сіл, які будувалися на обмеженій ділянці, на території господи зводився житловий будинок з орієнтацією його стосовно вулиці до дороги головним (довшим) фасадом. До прикладу, так забудовувалася Гульча Чеська (нині – Гільча Рівненської громади) у міжвоєнний (див. Бонек Їржі, Манова Дануше, Старек Вацлав. Гульча Чеська на Волині. Пер. В. Шляховий. Рівне, 2017). Будинок чехи зводили великий, видовжений, використовували цеглу та покривали «жестю» (т. зв. металевою бляхою), де під одним дахом були розташовані і житлові приміщення, і господарські приміщення, з виходом до вулиці та квітником. Чеські будинки мали ще кілька архітектурних ознак, наприклад, «лучкова» надвіконна перемичка, характерна риса чеської архітектури, вона несла декоративну функцію «сандрика» (невеликий карниз, часто з фронтоном над вікном чи дверима) з дугоподібним фронтоном [2]. Згадані особливості чеської житлової забудови можемо бачити на фото [4, фото 1, 6, 7, 13, 18, 19]. За такими ознаками можемо сьогодні впізнати чеські житлові будинки, що мають історичну цінність для волинських чехів.

У регіоні частково збереглися чеські кладовища або чеська частина українського кладовища, наприклад у селі Липляни Луцької громади [17], Княгининок [11], Струмівка, Боратин близько Луцька, у районі Луцька – Теремному, Купичеві Ковельської громади, Квасиліві Рівненської громади [10]. На жаль, деякі з них перебувають у занедбаному стані й потребують впорядкування. Поховальні пам'ятники на чеських кладовищах демонструють особливості поховальної обрядовості та меморіальної скульптури чехів у місцях їх компактного проживання [1, с. 105–108].

Потребують реєстрації та належного догляду також і об'єкти господарської діяльності чехів, деякі з них частково використовуються донині. Найбільш збережені серед них в Луцьку є бровар Йозефа Земана (нині – бровар «Земан») і чеська середня школа (нині – частина приміщення Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти); у Купичеві будинок чеха Буяльського (1937 р., нині – Купичівська сільська рада) [12], приміщення чеської школи в місті Рівному (див. URL: <https://retrorivne.com.ua/u-rivnomu-vshanuvani-chesku-maticju-shkilnu/>). У Глинську можна побачити будівлю млина, колишню броварню Юхима (Фома) Шмолика [3], у Квасиліві – маєток і будівлю хмелефабрики чеха Антоніна Яндури [10], у Здолбунову – будівлю цементного заводу (нині – «Волинь-Цемент», філія ПРАТ «Дікергофф Цемент Україна»), побудованого братами Єлінеками [9] та ін. Такі об'єкти свідчать про активну

господарську діяльність чехів протягом майже ста років перебування на Волині, де вони залишили значну матеріальну спадщину.

Цікавими та надзвичайно цінними є матеріали експедиції Рівненського краєзнавчого музею 2000 року, одним із завдань якої була фотофіксація чеських будинків і промислових об'єктів. Частково матеріали оприлюднені на Міжнародній науково-краєзнавчій конференції в Дубно 2016 р. [4, с. 88–95]. Очевидно, такого роду експедиції можливі і нині, матеріали обстежень дадуть змогу не тільки зафіксувати присутність чеського етносу на східноєвропейському порубіжжі, але й прослідкувати зв'язки українського та чеського народів, проникнення їхніх культур, створити архів для вивчення історичної спадщини регіону волинського порубіжжя.

Висновки. Отже, волинське порубіжжя століттями виконувало роль фронтиру, який долали, зокрема, і групи чеського етносу, тим самим перетворюючи його в територію, де співіснували / співпрацювали різні етноси, релігійні громади тощо. Вважаємо, що співжиття українців, німців, поляків, чехів, євреїв на Волині приводило до утвердження процесів культурної дифузії (взаємодії культур, коли відбувається взаємопроникнення культурних рис). Кожний етнос, носій етнокультури, залишав свої пам'ятки, культурні об'єкти на теренах Волині. Серед об'єктів чеської культурної спадщини житлові будинки (20–30-ті рр. ХХ ст.) зі своїми архітектурними особливостями, об'єкти культу, будівлі шкіл, пожежних станцій, промислових підприємств. Нематеріальна спадщина чехів представлена мовою, яка зберігається чеськими родинами, традиціями й пісенною творчістю членів товариства «Волинська Матиця».

Література:

1. Бондарчук М. Пам'ять в камені. *Чехи і Дубенищина. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції.* Дубно, 9 грудня 2011 р. Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. 132 с.
2. Волинська мозаїка доль. URL: monitor-press.com/uk/55-2009-07-16-12-22-45/-rozmailtoi/318-2010-07-09-16-59-51.
3. Глинськ. URL: [uk.wikipedia.org/wiki/Глинськ_\(Рівненський_район\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Глинськ_(Рівненський_район)).
4. Данілічева В. Експедиційне обстеження колишніх чеських сіл на Рівненщині. *Чехи на теренах Волині. Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Чехи на теренах Волині».* Рівне : Дятлик М., 2016. 108 с. С. 88–95.
5. Державний архів Рівненської області. Ф. 30. Рівненське повітове староство. Оп. 20. Спр. 930.
6. Десять років чеській школі. Луцьк, 1939.
7. Житомир. Чеський костел. URL: <https://ukrainaincognita.com/zhytomyrska-oblast/zhytomyrskyi-raion/zhytomyr/zhytomyr-cheskyi-kostol>.
8. Закон України Про культурну спадщину URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.
9. Здолбунів. URL: <https://esu.com.ua/article-16734>.
10. Квасилів. URL: <http://surl.li/graqmu>.
11. Княгининок. URL: <http://surl.li/kjrmgu>.
12. Купичів. Два костьоли і жодного... URL: <https://ukrainaincognita.com/mista/kupychiv-dva-kostoly-i-zhodnoho>.
13. Король Д. О. Нематеріальна культурна спадщина. *Велика українська енциклопедія.* URL: https://vue.gov.ua/Нематеріальна_культурна_спадщина.
14. Руда О. Мовна політика Другої Речі Посполитої та Чехословацької республіки в сфері освіти (на матеріалах Галичини і Закарпаття). *Проблеми слов'янознавства.* 2016. Вип. 65. С. 53–64.
15. Сенкевичівка. Будинок. URL: <http://surl.li/jlvsua>.
16. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 707. Оп. 225. Спр. 49.
17. Чеське кладовище в Липлянах (Луцький район). URL: <http://surl.li/rjnucl1>.
18. Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до рееміграції. *Češi v Západní Volyni od osídlení k reemigraci* [Текст] : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 464 с.
19. Шульга С. Релігійний чинник чеської імміграції на Волині (друга пол. ХІХ ст.). *Літопис Волині.* Спецвипуск. Луцьк, 2022. С. 73–79.
20. *Dejiny čechu na Ukrajině / Історія чехів в Україні.* Київ : НАУ, 2013. 600 с.
21. Національний архів Чеської Республіки (Narodní archiv – NA), м. Прага. Fond 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV) (Союз чехів з Волині, Жатець). К. 104, inv. č. 378. Česká matica školská na Volyni s sídlem v Lucku (Чеська Матиця Шкільна). Stanovy (1923) (Статут). 18 list.
22. Z Kupičova do staré vlasti [?], 2005. 159 s.
23. Josef Vlk, Anna Vlk, Vladislav Vlk. Historie Českého Boratína. Vyd. Forte, Ústí nad Labem, 2000. 352.
24. Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů. II.díl. (1921–1945). Praha, vydalo Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel, 1998. 191 s.